

LEXIKOLOGIE

(Výběr z učebního textu; zejména:

<http://www.osu.cz/fpd/kcd/dokumenty/cestinapositi/lexikologie.htm>)

1. Úvod

Jednu ze základních složek každého jazyka, tedy i češtiny, tvoří jeho slovní zásoba, jejímž zkoumáním se zabývá jazykovědná disciplína **lexikologie**, zvaná jinak také **nauka o slovní zásobě**. Je disciplínou samostatnou, i když se v některých ohledech prolíná s mluvnicí (gramatikou), neboť obě disciplíny pracují se stejnou základní jednotkou, **slovem**. Lexikologie se zabývá jeho stránkou lexikální (věcnou) a zkoumá jej jako jednotku pojmenování (konkrétně její obsah, formu a funkci), gramatika se zaměřuje na stránkou mluvnickou, tj. tvary slov a jejich uplatnění ve větách. Pro označení slova jako základní jednotky lexikálního systému se užívají ještě termíny **lexém** (souhrn všech tvarů jednoho slova, slovníkové heslo), **sémém/lexie** (významová stránka/jeden z významů slova mnohovýznamového) nebo **frazém** (základní jednotka frazeologická, spojení slov s ustáleným významem).

Slovo je jednotka samostatná a je tvořeno skupinou hlásek s určitým významem, který je jednotný a srozumitelný pro všechny uživatele jazyka. Forma slova je většinou stálá, v některých případech však může být obměňována. Vznikají tak **varianty**:

- **hláskové** (*umyvadlo – umývadlo, polévka – polívka, dále – dál, čištění – čistění*);
- **tvaroslovné** (*brambor – brambora, činitelé – činitele – život. a neživot.*);
- **slovotvorné** (*tamní – tamější, kreditní – kreditový*).

Slovo je nejčastějším typem **pojmenování**, které však může být tvořeno i více slovy, např. **souslovím** (*základní škola*) nebo **frazémem** (*bílá vrána*).

Základními lexikologickými disciplínami jsou **lexikální sémantika** (nauka o slovním významu), **lexikografie** (nauka o slovnících), **etymologie** (nauka o původu slov), **onomaziologie** (nauka o pojmenování), **onomastika** (nauka o vlastních jménech) a **frazeologie** (nauka o frazeologických jednotkách).

2. Složení slovní zásoby

Celkový počet slov v české slovní zásobě není snadné v současné době určit. Tradiční údaj uvádějící rozsah slovní zásoby v počtu asi 250.000 slov, založený na počtu hesel devítisvazkového *Příručního slovníku jazyka českého*, který vycházel v letech 1935–57, je dnes již poněkud zastaralý. Především je nutné brát v úvahu neustálou potřebu pojmenování nových skutečností,

vyplývající z rozvoje lidského poznání. Mimo to neustále dochází k přejímání pojmenování z cizích jazyků. Tato slova postupně procházejí procesem formální adaptace a stávají se zdrojem rozšiřování české slovní zásoby. Z dalších slovníků, o něž se posuzování české slovní zásoby může opírat, lze jmenovat např. čtyřsvazkový *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–71, 193.000 hesel; II. vydání: 1989 – 8 svazků) a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (jednosvazkový, 1. vyd. 1978, 2. vyd. 1994, 50.000 hesel). Překladové dvojjazyčné slovníky mívají podle typu vydání obvykle 100–200 tis. hesel.

Jiný pohled na posuzování složení slovní zásoby představuje stanovení alespoň přibližného počtu slov, která znají uživatelé daného jazyka. Zde můžeme rozlišovat slovní zásobu **aktivní**, představující slova užívaná v běžné komunikaci mluvené i psané, a slovní zásobu **pasivní**, tj. soubor slov, jimž uživatelé rozumějí, ale nepoužívají je. Rozsah obou těchto souborů je individuální, u aktivní slovní zásoby může být 3-10 tisíc slov, u pasivní slovní zásoby bývá obvykle 3-6x vyšší.

Z aktivního a pasivního užívání slovní zásoby vyplývá také její členění na **jádro** a **proměnlivou část**. **Jádrem** slovní zásoby je základní slovní fond každého jazyka. Slova náležející do této základní slovní zásoby je relativně málo, ale zato jsou užívaná často. Jejich frekvence činí asi 90% celého počtu užívaných slov.

Jádro české slovní zásoby je charakterizováno:

- a. **Původem slov**, která tvoří historický základ. Patří sem domácí slova stará, tj. např. *matka, sestra, pole, řeka*, a slova přejatá z cizích jazyků velmi dávno a zdomácnělá (*škola, tabule, kostel*) nebo přejatá později, nicméně frekventovaně užívaná (*republika, banka*).
- b. **Strukturou** - jádro tvoří slova, která se sama stávají základem pro další tvoření (odvozování, skládání), obvykle to jsou slova kořenná (*les, voda, město, dřevo*).
- c. **Významem** – jsou to slova označující nejdůležitější skutečnosti spjaté se životem společnosti, tj. příbuzenské vztahy, obydlí, jejich části a zařízení, části lidského a zvířecího těla, zvířata, rostliny, základní lidské výrobky (nástroje, oděv, jídlo) apod.
- d. **Užíváním**, které je velmi časté, slova jsou nepostradatelná pro běžnou komunikaci.

Větší část slovní zásoby je **proměnlivá** a neustále se vyvíjí tím, že některá slova vycházejí z užívání, zastarávají, a naopak jiná slova jsou nově tvořena, získávají nové významy nebo jsou nově přejímána z cizích jazyků. Hranice mezi jádrem a proměnlivou částí jsou plynulé, mění se s vývojem potřeb pojmenování.

3. Vrstvy slov ve slovní zásobě

Většina slov ve slovní zásobě má pouze funkci pojmenovávací a nepojí se k nim žádné vedlejší příznaky. Jsou to slova **neutrální**, která lze použít v různých oblastech vyjadřování.

Ostatní slova ve slovní zásobě se vyznačují dalšími vedlejšími příznaky, které někdy mohou omezovat jejich užívání v určitých oblastech, neboť se jedná např. o slova citově zabarvená, zastaralá, řídká, přejatá z cizích jazyků, odborné termíny, poetismy, slova patřící do jiných než spisovných útvarů národního jazyka apod. Obvykle náleží tyto výrazy do proměnlivé části slovní zásoby, zatímco jádro je tvořeno slovy neutrálními. Podle typu vedlejšího příznaku můžeme rozdělit slova do následujících vrstev:

3.1 Vrstva slov patřících k nespisovným útvarům národního jazyka

A. Z hlediska geografického rozdělení užívání jednotlivých slov rozlišujeme:

- a. **Slova oblastní (regionalismy)**, kam patří tzv. **čechismy**, tedy slova užívaná častěji na území Čech (*špitat, umolousaný, tlusté ponožky, truhlář, přišel dlouho* = pozdě) a **moravismy** užívané na Moravě a ve Slezsku (*hody* = posvícení, *zatmět* = zdržet se do setmění, *hrubé ponožky, stolař, haluz, zavazet, dědina, duchna, sdělat* = sundat), **silesismy** ...
- b. **Dialektismy** – slova nářeční, s nimiž se mimo ohraničená území, kde jsou ještě dnes užívaná jako běžné komunikační prostředky, můžeme setkat jako s charakterizačními prostředky v uměleckém stylu. Nejčastěji jsou to tzv. **etnografické dialektismy**, tj. výrazy spjaté se životem a zvyklostmi v určité oblasti (např. části oděvu – *kordule, kacabajka*, věci z domácnosti – *almara, truhla*, jídlo – *kyselica, škubánky* apod.). Obvykle se dnes odlišují dialektismy primární (lexikální, sémantické a specifické) a sekundární (frekvenční, stylové a kontextové).
- c. **Výrazy rozšířené z běžně mluvené (popř. z obecné) češtiny** (významem i geografickým rozšířením nejrozsáhlejšího českého interdialektu, popř. útvaru běžně mluveného v rámci jiných českých interdialektů; *kolokvialismy*). Patří sem např. výrazy typu *rejžák, vejšlap, slejvák, vejtaha, kytka, strejda, kouknout, baštit, bašta, zdejchnout se, šraňky, štace, švindl* apod.

B. Z hlediska sociální diference jazyka odlišujeme sociolektismy:

profesionalismy, slangismy a argotismy – výrazy patřící do oblasti tzv. SOCIOLEKTŮ. Představují nespisovnou vrstvu lexikálních prostředků charakteristických pro vyjadřování určitých sociálních, profesionálních nebo zájmových skupin lidí.

Klasifikace:

- a. **profesionalismy**, u nichž se především projevuje snaha o úspornost, krátkost výrazových prostředků, někdy také citové zaujetí, lpění na tradici určité profese a vyjádření příslušnosti k prostředí. Profesionalismy mají povahu nespisovných pracovních odborných termínů a nemívají expresivní charakter. Příklady z lékařského profesního slangu: *penoš* (penicilín), *chorobák* (chorobopis), *jipka* (jednotka intenzivní pomoci). Některé profesní slangy mají mnoho slov cizího původu, zvláště německého (např. v hornictví – *cimrování* = vydřevování, *helfr* = pomocník, *folovač* = nakladač);
- b. **slangismy**, tj. lexikální a frazeologické prostředky typické pro zájmové skupiny lidí (slang sportovní, rybářský, tramský apod.) a dočasná společenství společensko-pracovní (slang studentský, vojenský apod.). Slangy se vyznačují především expresivitou, metaforičností a variabilitou, jejich podstatou je často jazyková hra. Příklady některých slangismů: sportovní – *blafák*, *pecka*, *plichta*, *kiks*, *lajna*, *velké vápno*; vojenský – *lampasák*, *bažant*, *kvér*; studentský – *vízo*, *flek*, *sardel*, *šerif*;
- c. **argotismy** jsou výrazy užívané v mluvě příslušníků společenského podsvětí, které se vyznačují hlavně snahou o utajení významu slov pro ostatní vrstvy společnosti. Příklady: *šplíchačka*, *stříkačka*, *chlupatej*, *dávat bacha*, *být v chládku*, *prachy*, *fízl*, *flojd*, *mukl*.

3.2 Vrstvy slov podle slohových příznaků

A. Slova hovorová (někdy: *běžně užívaná*)

- jejich užití je zpravidla omezeno na mluvené projevy, mohou být spisovná a nespisovná, ovšem hranice v rámci tohoto členění nejsou ostré a vývoj neustále postupuje ve směru od nespisovnosti ke spisovnosti.
- je však nutné odlišovat pojmenování v rámci češtiny *hovorové* (tj. mluvené formy spisovné češtiny) a *běžně mluvené*; popř. pojmenování ovlivněná užitím v rámci *stylu hovorového* (*běžně mluveného*, *konverzačního* apod.).
- příklady: *činžák*, *věžák*, *chalupář*, *senzační*, *fešák*, *lump*, *metrák*, *gumáky*, *trpajzlík*. Často se zde projevuje i tzv. univerbizace, tj. tvoření spisovných i nespisovných jednoslovných výrazů z víceslovných pojmenování, např. *Václavák*, *záchranka*, *baloňák*. Slova hovorová jsou také často expresivní (*průšvih*, *nátřesk*, *piplačka*, *fajnovka*, *doják*, *binec*, *rambajz*).

B. Slova knižní, jejichž užití se neomezuje jen na texty literární, ale i psané projevy oficiálního charakteru a mluvené projevy pronášené při slavnostních příležitostech, např. *odvětit, arci, záhy, plémě, rámě*.

C. Neutrální vrstva, nepříznačková: odpovídá dané stylové oblasti, ale jeho užití není nijak zvýrazněno (neobsahuje další stylistický příznak)

D. Odborné názvy, termíny:

- tvoří terminologie vědních oborů a dalších odvětví lidské činnosti. Pro všechny termíny platí, že by měly být:

- a. **jednoznačné**, a to buď absolutně, nejen v rámci jedné terminologie, např. *příslovce, sloveso, pestík, dusičnan*, nebo alespoň v daném oboru, např. *spojka, spona, kořen* apod.,
- b. **přesné**, tj. musí vystihovat přesně danou skutečnost,
- c. **ustálené**, normalizované (i když ne zcela neměnné),
- d. **neexpresivní, neutrální** – citový příznak se jeví jako nežádoucí a u zdobnělin typu *kladívko, kovadlinka, lopatka* se nepociťuje, protože tyto názvy jsou již lexikalizované,
- e. **nosné** – měly by umožňovat další tvoření slov příbuzných a odvozených, které se pak také stávají termíny (*rod, rodový, bezrodý, rodovost*).

E. Poetismy jsou slova užívaná v uměleckém stylu, většinou zastarávající či zastaralá (*chrabrý, lepý, rov, vesna, luna*).

3.3 Vrstvy slov podle časových příznaků

Z časového hlediska probíhá vývoj slovní zásoby tak, že některá slova zastarávají a vycházejí z užívání, ať už proto, že skutečnosti, které označují, již zanikly, nebo se jedná o zastaralá pojmenování věcí existujících, pro něž se však už užívá označení nových, modernějších. První typ slov se nazývá **historismy**, druhý **archaismy**. Na druhé straně se můžeme v češtině setkat s výrazy novými, ať už nově tvořenými od slov existujících (s **neologismy**), nebo nově přejatými z některého z cizích jazyků (s **lexikálním adstrátem**). Méně obvyklý postup představuje zavedení nového významu pro slovo již existující (tzv. **sémantické neologismy**).

A. Slova zastaralá

- a. **HISTORISMY** jsou výrazy označující věci již zaniklé, i dnes se však užívají v uměleckém stylu pro vytvoření dobového koloritu a ve stylu odborném v oblasti historie. Může se jednat např. o názvy **historických zbraní** (*sudlice, halapartna*), **staré vojenské tituly** (*kaprál, mušketýr*),

názvy peněz (*rýnský, groš, tolar*), **sociální postavení a povolání osob** (*panoš, nevolník, vozataj, děvečka, čeledín*) apod.

b. **ARCHAISMY** jsou pojmenování vytlačená z užíváním jinými slovy běžnými, živými, užívaná však pro věci stále existující.

Rozlišujeme archaismy několika typů:

- **lexikální** – výrazy nahrazené v současné době slovy jinými, nepříbuznými, např. *šlojíř* (závoj), *škamna* (školní lavice);
- **hláskové** – výrazy užívané dnes ve stejném významu, jen s poněkud odlišným hláskovým složením, např. *mučedlník* (mučedník);
- **slovotvorné** – slova tvořená zastaralými příponami, např. *kabátec*, *měštěnin*;
- **sémantické** – představují dnes již zastaralý význam mnohoznačných slov, např. *loket* ve významu „délková míra“, *branný* jako „hlídač v bráně“ apod.

B. Slova nová, neologismy

Nová slova vznikají v jazyce obvykle z potřeby pojmenování nových jevů a skutečností.

Může se jednat o:

- **neologismy slovotvorné**, odvozené od výrazů stávajících např. příponami přechylovacími (*manažerka, pivotmanka*), tvořícími deverbativní substantiva (*úrazovost, monitorování, odpovědná*), některé typy kalků (tj. doslovných překladů cizích slov), např. *jáismus* apod.;
- **složeniny** ze základů jak domácích (*studentohodiny, lůžkodny*), tak přejatých (*oldparáda, klipparáda, videoprojekce*), případně o složeniny hybridní, tvořené jedním komponentem domácím a jedním přejatým (*rychlodabing*);
- **neologismy sémantické**, které tvoří nové významy již existujících slov, např. *tunel* (podvod), *okno* (ztráta paměti) apod.

3.4 Vrstvy slov expresivních

Slova expresivní se vyznačují tím, že mají citový (emocionální) příznak, který se přidružuje k jejich základnímu významu pojmenovávacímu.

A. Tento příznak je vždy **evaluační**; z **hodnotícího hlediska** tedy může být jak **kladný**, tak i **záporný**.

a) **Expresiva s citově pozitivním příznakem** klasifikujeme dále:

- **zdrobněliny (deminutiva)**, tvořené typickými deminutivními příponami pro zdrobňování buď dvoustupňové (voda – vodička, mléko – mlíčko, zajíc – zajiček), nebo třístupňové (oko – očko – očičko, slunce – slunko – sluničko);
- **slova důvěrná, familiární**, užívaná v důvěrném styku osob (*miláček, zlatíčko, srdíčko*);
- **slova domácká, hypokoristika**, která se užívají v rodinném prostředí pro označení členů rodiny obecnými názvy (*maminka, strýček, dědoušek*), nebo domáckými podobami jmen vlastních (*Jaroušek, Mařenka*);
- **dětská slova** užívaná dětmi a dospělými v kontaktu s nimi (*papat, hajat, bumbat, bacat, paci paci, spinkat*);
- **eufemismy** mající zjemňující funkci, jedná se o slova nahrazující výrazy nepříjemné nebo nevhodné ve společenském styku, např. *zesnout, skonat, indisponovaný* apod.

b) *Expresiva s citově záporným příznakem* mohou být:

- **slova hanlivá, pejorativní** – *barabizna, herka, chvastoun, křáp*;
- **slova zveličelá (augmentativa)** tvořená většinou typickými příponami, např. *chlapisko, chlapák, babizna, psisko, kapřísko, divous, mrňous, tlust'och, příšerný, děsivý*;
- **slova zhrubělá** – *kecat, žvanit, držka* (drzí člověk), *ožralec*;
- **slova vulgární** – *chlastat, žrádlo, hajzl*;
- **dysfemismy** – opak eufemismů, jsou jimi hrubé výrazy typu *chcípnout, mrzák* apod.

B. *Expresivita (citový příznak)* může být u těchto výrazů širší *sémantickou* záležitostí (podle spojení expresivního obsahu/příznaku, konotace/ s obecným významem pojmenování):

1. buď je spjata přímo se slovem, s jeho stavbou, pak se jedná o tzv. *expresivitu inherentní* (*kecat, žvanit, dědoušek*)

2. nebo může vyplývat až z užití slova *v kontextu*:

2.1 *pravidelném*, kdy jde o tzv. *expresivitu adherentní* (*kočka, děčko*); expresivita je součástí jednoho z možných významů slova

2.2 *nepravidelném*, kdy jde o vlastní *expresivitu kontextovou* (*Ta Petra, to je teda skříň!*) - výhradně kontextové užití

(vše podle J. Zimy, 1961).

C. Podle expresivního příznaku z *jazykového hlediska (typologicky)* dále rozlišujeme:

- **expresivitu hláskovou**, kdy se ve slově objevují hlásková spojení, která nejsou běžná ve slovech neexpresivních, např. *kňučet, hňup, ňouma, ťulpas, čučet, čumět, chlemtat*;
- **expresivitu slovotvornou**, s níž se setkáváme u slov zdrobnělých a zveličelých tvořených příponami *-ek, -ka, -ček, -čka, -ička, -ičko* a *-isko, -as, -och, -oun, -ous, -dlo, -na, -árna*);
- **expresivitu lexikálně sémantickou**, jež je spjata se základním významem slova, který označuje věci vyvolávající citové hodnocení, např. citoslovce vyjadřující emoce, vůli (*ach, fuj, br, hybaj*); patří sem i slova zvukomalebná (*bú, mňau, haf, vrkú*) a slova od nich odvozená (*bučet, mňoukat, hafat*) a dále **expresiva adherentní**, jejichž jeden význam je expresivní, základní význam je neutrální (*panák, fasáda*).

3.5 Vrstva slov cizích

Slova přejímaná do češtiny z cizích jazyků procházejí vždy ve větší či menší míře procesem tzv. formální adaptace, tj. přizpůsobení českému jazyku, a to v rovině výslovnostní, grafické, gramatické a slovotvorné. Mezi slova **přizpůsobená** (adaptovaná) patří např. výrazy typu *fyzika, gymnázium, džez, spíkr, skútr*, u nichž je užíván počeštěný pravopis a běžně se skloňují podle českých deklinačních vzorů, **nepřizpůsobená** jsou např. *whisky, happy end, fair play*, která zůstávají nesklonná, pouze bývají zařazována k některému ze jmenných rodů a píší se původním pravopisem. Někdy bývají také označována jako tzv. **citátové výrazy**.

Slova přejatá do češtiny mohou být různého stáří, některá i několik set let stará. Někdy došlo již k tak silnému zdomácnění, že je již jako cizí slova vůbec necítíme (*škola, klobouk, kapsa, salát*), v jiných případech patří slova k běžným lexikálním prostředkům, ale stále je u nich zřetelný určitý rys cizosti. Ten se může projevat například užíváním hlásek a písmen, která se v českých slovech nevyskytují, tj. *g, f, ó, ú, x, w* (*gól, guma, ragú, fúze, exhibice, interview*) a některé skupiny samohlásek (*leukocyt, poezie, trauma*).

V průběhu svého vývoje přejímala čeština slova z různých jazyků, zpočátku nejvíce z **latiny** (např. *cyklus, republika, student, univerzita*) a **řečtiny** (*demokracie, hyperbola*). Výrazy latinské a řecké se k nám dostávají v podstatě stále, přestože latina je dnes již mrtvým jazykem. Důvodem je skutečnost, že z těchto klasických jazyků přejímaly slova i jiné moderní jazyky, přizpůsobily si je a dnes se k nám tyto výrazy dostávají zprostředkovaně např. z angličtiny, francouzštiny apod. Také celé terminologie některých vědních oborů jsou více či méně založeny na latině (např. lékařství nebo farmacie) i řečtině (matematika, geometrie, psychologie). Totéž platí i u jiných jazyků, např. **italštiny** (klasická hudba, výrazy jako např. *moderato, legato, adagio, piano*) nebo **francouzštiny**

(výrazy z oblasti módy – *manžeta, fazóna, flanel*; gastronomie – *paštika, želatina*; umění – *impresionismus, rokoko* a baletu – *arabeska, pirueta*). Z **němčiny** přejala čeština ve svém vývoji mnoho slov, pojmenovávajících i věci týkající se každodenního života (např. *halěř, helma, mince, plotna, punčocha*).

Ze slovanských jazyků přejímala čeština v největší míře z **ruštiny** (*náčelník, vesmír, vzduch*), **polštiny** (*kořalka, okres, vzor*), **srbštiny a chorvatštiny** (*junák, lastura, snacha*) a **slovenštiny** (*zbojník, zástava, namyšlený*).

Za tzv. **exotismy** jsou považovány přejímky z původních jazyků afrických, asijských a amerických, např. z arabštiny, hebrejštiny, čínštiny, indiánských a eskymáckých jazyků.

V současné době probíhá přejímání slov především z **angličtiny**, a to nejvíce v oblasti ekonomiky (*cash flow, diskont*), výpočetní techniky (*komputer, skener, internet, server*), moderní hudby (*house, pop music, eurodance*), sportu (*pivotman, snowboard, skateboard, time out, play off*) a žurnalistiky (*flash interview, news room, prime time, peplemetr*).

4. Slovní význam

Význam slova jako lexikální jednotky lze definovat jako jazykově ztvárněný odraz skutečnosti ve vědomí uživatelů daného jazyka. V jeho jádru je obvykle obsažen **pojmový obsah**, který může být spojen s **průvodními významy** expresivními a stylistickými. Slovní význam souvisí se **znakovou teorií jazyka**, váže se na výrazovou (formální) stránku slova a je společensky závazný a objektivní. Znaková podstata spočívá v tom, že slovo neodráží skutečnost přímo a jeho zvuková ani grafická podoba nejsou zvukovým (grafickým) obrazem daného předmětu nebo skutečnosti. Výjimkou jsou **zvukomalebná slova**, ale ani ona nejsou věrnou kopií, jen napodobením, vyjadřují zvuk prostřednictvím hlásek, tj. jednotek zvukového systému jazyka. V ostatních případech je vztah předmět – pojem nahodilý, jejich spojení je jen věci konvence.

Vyjádření věcného obsahu předmětu nebo skutečnosti (tzv. denotátu) se označuje jako **denotace**, případný spoluvýznam, obvykle expresivní nebo stylistický příznak, jako **konotace** (např. ve srovnání dvojice slov *dům – domeček* je u obou denotace stejná, u druhého slova k ní však přistupuje expresivní příznak zdrobněliny).

Jinak lze rozlišovat:

- význam **lexikální**, kterým poukazuje slovní znak ke skutečnosti (srov. výše proces **denotace**)
- význam **gramatický**, vyjádřený koncovkami ohebných slovních druhů a syntaktickými vztahy slov.

Slova podle sémantické klasifikace:

- ❖ s významem lexikálním: **plnovýznamová (autosémantická)**
- ❖ ostatní slova: **neplnovýznamová (syntémantická)**; například:
  - slova s významem ukazovacím (deiktická), tj. **zájmena a zájmenná příslovce** (*já, ty, ten, tam, tady, tudy*)
  - **některá slovesa**:
    - **způsobová, modální** (*mušet, chtít, smět, moci, mít povinnost*)
    - **sponová** (*být, stát se, mít*)
    - **fázová** (*začít, začínat, končit, skončit, přestat, přestávat*)
    - **částice** (*ať, necht', kéž*)...

4.1 Slova jednoznačná a mnohoznačná

Podle počtu významů dělíme slova na:

a) Slova jednovýznamová (jednoznačná)

Slova nesoucí jen jeden slovní význam jsou méně početná než slova mnohovýznamová a až na malé výjimky neoznačují jen jeden denotát (např. *zeměkoule*), ale jednu třídu denotátů.

Jednoznačnost je typická pro odborné termíny, které jsou jednoznačné buď absolutně, např. *dusičnan, pestík, přívlástek*, nebo v rámci jednoho oboru, např. *kalich, kmen* apod.

Do této kategorie slov patří také vlastní jména osobní a jména zvířat (*Jan, Věra, pes Alík, kuň Šemík*), protože pojmenovávají pouze osoby nebo zvířecí bytosti, které jedinečné.

Zeměpisné názvy typu *Ostrava, Lysá hora* se za jednoznačné považují tehdy, označují-li pouze jednu skutečnost (horu, město, oblast). V ostatních případech se o slova jednoznačná nejedná, např. u jmen *Morava, Jihlava*.

Jednoznačná slova, která nejsou odborných termíny ani vlastními jmény, se vyskytují jen ojediněle, např. *koloběžka, květináč, lustr*, často se také jedná o cizí reálie: *iglu, kriket*.

b) Slova mnohovýznamová (mnohoznačná, polysémní)

Slova mnohoznačná jsou slova nesoucí více než jeden význam. Podstatou jejich existence v jazyce je sémantické tvoření pojmenování, kdy nový význam vzniká přenesením pojmenování (slova) z jednoho denotátu (skutečnosti) na označení jiného denotátu. Původní význam pak označujeme jako přímý, nový jako přenesený. O který význam se jedná, poznáme snadno z kontextu, pak nenastávají problémy s jeho rozlišením.

V lexikologii rozlišujeme tři základní druhy přenášení pojmenování:

I. METAFORA

Metafora je přenesení pojmenování na základě vnější podobnosti denotátů, jejichž podobnost se může týkat především:

- **tvaru**, např. u slov *zub* (ústa – pila), *hřeben* (na česání – hory – drůbeže) apod.;
- **barvy** u adjektiv *cihlový* (dům – barva), *krvavý*, *růžový*, *vínový*, *sněhový*, *čokoládový* ap.;
- **umístění**, např. *pata* (část nohy – hory), *hlava* (část těla – sloupu) ap.;
- **rozsahu**, např. *chloupek*, *kapka* – malé množství, *hromada*, *kupa*, *hora* – velké množství;
- **funkce** - *hlava* (státu, rodiny), *ručička* (u hodinek).

K metaforickému přenášení dochází i mezi typickými skupinami entit, kdy se například pojmenování

- zvířat přenáší na *rostliny* (*kočičky*, *kuřátka*, *lišky*) nebo *osoby* (*medvěd*, *slon*, *liška*);
- věcí na *osoby* (*klacek*, *buchta*, *pařez*), *části těla* (*lopatka*, *koš*, *bubínek*, *stolička*);
- částí těla na *věci* (*hlava*, *ucho*, *krk*, *rameno*, *hrdlo*);
- zvířat na *věci* (*beran*, *kůň*).

K metaforickému přenášení pojmenování dochází i u jiných slovních druhů.

Jedná se o:

- **přídavná jména** – *ocelové srdce*, *olivová plet'*, *měkká povaha*, *horoucí láska*;
- **příslovce** – *vřele milovat*, *sladce se usmívat*, *ohnivě červený*;
- **slovesa**, u nichž se metafora projevuje jako tzv. **personifikace** (tj. spojení sloves vyjadřujících děje živých podmětů s podměty neživými), např. *hodiny jdou*, *slunce vychází*, *vítr hvízdá*, *čas utíká*.

II. METONYMIE

Metonymie spočívá v přenášení pojmenování na základě vnitřní souvislosti denotátů. Na rozdíl od metafory se vyskytuje pouze u substantiv.

Rozlišujeme tři základní typy:

- a. **Metonymie strukturní**, která spočívá k přenášení pojmenování z abstraktních skutečností na konkrétní předměty, kdy se např. pojmenování

- děje přenáší na *osoby tento děj vykonávající* (*hlídka* – hlídání, pak ti, kteří hlídají, *vláda* – vládnutí, pak kabinet ministrů, stejně *obrana, rada*);
  - děje na *věc* (*psaní* – děj, pak dopis, podobně *práce, učení, čtení*);
  - děje na *místo děje* (*zatáčka, západ, průjezd, vjezd, podchod*);
  - vlastnosti na *nositele vlastnosti* (*mládí, sladkost, dobrota, nečistota, ostří, hloupost*);
  - povolání na *místo jeho provozování* (*pekařství, řeznictví, cukrářství*);
  - materiálu na *výrobky* (*zlato, hedvábí, liška, činčila, sklo, porcelán*);
  - nádoby na její *obsah* (*mísa, pohár, sklenice*).
- b. **Metonymie kontextová**, spočívající v přenesení jména autora na název jeho díla (např. *číst Čapka, recitovat Seiferta, poslouchat Bacha*), nebo zeměpisného jména na událost, která se tam stala a později se stala symbolem (*Waterloo, Bílá hora, Rubikon*)
- c. **Metonymie etymologická (historická)**, kdy dochází k přenesení vlastních jmen osobních a místních na obecné označení osob a věcí.
- Vlastní jména **osobní** se stávají označením **typu**:
    - jména historických osobností: *donchuán, kasanova*;
    - jména mytologických postav: *venuše, titán*;
    - jména náboženských postav: *goliáš, david, lazár, jidáš*;
    - jména literárních postav: *donkichot, romeo, otelo*.
  - Vlastní jména **osobní** se stávají označením **věci**
    - fyzikálních jednotek: *watt, ampér, volt, hertz, pascal, ohm*;
    - výrobku, vynálezu: *rentgen, mansarda, bojkot, sendvič, lynč*.
  - Vlastní jména **místní** se přenášejí na **věci**, které se tam vyrábějí, pěstují, apod.:
    - látky, textilie: *damašek, manšestr, kašmír*;
    - vína, alkoholické nápoje: *malaga, bordó, burgund, šampaň, koňak, tokaj*;
    - sýry: *ementál, eidam, parmazán, rokfór*;
    - jiné: *míšeň, panama, havana, plzeň*.

III. SYNEKDOCHA

Synekdocha je založena na přenášení pojmenování na základě rozsahových poměrů. Pojmenování části denotátu může být zaměněno za pojmenování jeho celku, nebo naopak.

Podle toho rozlišujeme 2 typy synekdochy:

- a. **část za celek** – např. výrazy *hlava, krk, duše* místo *člověk; střecha, práh,* pro celý *domov*;
- b. **celek za část** – např. *tabák*, kdy označení celé rostliny je užito jen pro část, podobně *čaj, bavlna, len*.

IV. Dále k přenášení významu

Přenesený význam slova, slovního spojení, slovní vazby, morfému nebo jiného prvku jazyka (možnosti projevu):

- spontánní vývoj v jazykovém systému
- abstraktní myšlení
- tvořivý úzus
- někdy umělecký výrazový prostředek (zejména básnická figura)

A. Trop, tropus („zástupek“):

- z latinského tropus, řeckého tropos (sloveso *trepo* = obracím, měním)
- úmyslné užití jazykového prvku (zpravidla slova) ve vedlejším, odvozeném, obrazném významu
- cílem = vyjádřit podobnost označovaného (denotátu) s věcí nebo vztahem, které označuje základní význam jazykového prvku
- přímý odkaz na konotaci (asociativní významovou složku)
- termín „*tropy*“ dnes na ústupu (*básnické obrazy, figurativní výrazy*, popř. *metafory* - v širším smyslu)

Podobné procesy probíhají:

- často bezděčné (neúmyslně – v rámci idiolektu)
- v rámci společenských posunů myšlení a kultury
- v rámci vývoje jazyka
- při vzniku nových jazyků
- při přejímání slova z jiného jazyka

B. „Typy“ procesů přenášení významu (denotační či konotační složky):

- posun významu nebo některé jeho složky (např. *host*: pův. nepřítel, dnes vítaná návštěva)
- rozšíření významu: obohacení o nové složky:
  - např. „zrod“, výskyt nových jevů
  - časté přenášení významu - *trop* ztrácí příznakovost
  - apelativizace - zobecnění vlastního jména.
- zdvojení významu:
  - přenesený význam se ustálí jako samostatný pojem (např. jako odborný termín, slangový výraz, nářeční výraz atd.)
  - původní základní význam se „vyvíjí“ (zároveň) dvěma různými směry

C. Obvyklé hlavní typy přenosu významu: *metafora*, *metonymie*, popř. *synekdocha*, popř. personifikace aj. (srov. předchozí výklady)

D. Specifické případy:

a) *Epiteton*

- básnický přívlastek (řecky *epithos* – přidaný), mezi básnickými tropy (vytváří se svým podstatným jménem vztah metafory či metonymie)
- „výslovně pojmenovává vlastnost“ substantiva
- jeden z uměleckých jazykových prostředků
- zdůrazňuje určitou vlastnost osoby, předmětu nebo jevu, popř. hodnotící nebo citový vztah mluvčího k entitám či obd. jevům

Druhy epitet:

- přívlastek pro běžně připisovanou vlastnost: *epiteton constans* (epiteton stálé či ustálené), např. „širé pole, zelený háj“
- prisuzování neobvyklé vlastnosti: *epiteton ornans* (epiteton zdobné, ozdobné), např. „zemřelá slova“.

b) *Eufemismus* (řidčeji: *eufemie*, z řec. *eu-fémi*, mluvit v dobrém)

- zlehčování, zjemňování, přikrášlující pojmenování špatné nebo nepříjemné skutečnosti; antonymum (opositum): dysfemismus
- běžný typ – k ustáleným slovním spojením (frázím), popř. k frazémům
- souvisí s tzv. idiomy (dříve chápány jako zvláštní případ frazeologismů; dnes splývá s pojmem *frazémy*)
- popis - zakrývání různých chyb, osobních nedostatků, faktických neštěstí, společenských nešvarů, morálně pochybného jednání apod.

c) *Perifráze* (z řeckého „*perifrásis*“ = obměna)

- druh tropu: opis slova (slovního spojení), který vystihuje určitý jev nebo děj pomocí typických znaků („*Kdo v zlaté struny zahrát zná*“ - Vítězslav Hálek)
- patří do skupiny *eufemismů* – zjemňuje jazyk, výrazy a snaží se vyjádřit nepříjemnou skutečnost přijatelnou formou
- pro lepší pochopení nebo pro lepší stylistický dojem (opisuje několika slovy, popř. celou větou)
- pojmenováním pojmu, předmětu nebo osoby nepřímo (vyjmenováním jeho vlastností nebo funkcí)

d) *Ironie* (řec. *eironeia*, zastírání, předstíraná nevědomost)

- posun postoje vyznění výroku

- literární nebo řečnická forma: dosahuje zvláštní, často humorný účinek tím, že vyslovuje něco podstatně jiného než skutečně míní
- může přehánět, zastírat nebo říkat přímý opak (výklad je na posluchači nebo čtenáři), aby si toho všiml a rozuměl podle toho
- v literatuře ironie způsob výsměchu
- jindy za účelem kritiky (termíny zdánlivě kladné v úmyslu devalorizovat předmět hovoru; též změny intonace nebo použití interpunkce)
- především **litotes**: zjemnění výrazu (z lat. a řec. *litotés*: malost, prostota, pův. řec. *litos* =holý)

e) Další souvislosti s frazeologií a literární teorií:

- **Podobenství** (*parabola*, z řeckého *parabolé* = /širší/ přirovnání, podobenství):
- vyjádření obecné myšlenky, životní moudrosti, mravního ponaučení apod.
- na základě podobného (resp. vzorového) výjevu či příběhu
- blízko k alegorii (někdo k ní řadí; ale sémantický rozdíl v konotacích)
- **Alegorie** (řecky *αλληγορία* - říci jinak), česky také **jinotaj**:
  - text nebo výtvarné dílo, jehož doslovné znění či zjevná podoba má vypovídat o něčem jiném, nezjevném
  - vlastní smysl je tudíž skrytý a k porozumění vyžaduje nějaký klíč
  - vztah k symbolu a (do jisté míry) i k podobenství
  - její vlastní smysl však není výslovně vyjádřen (u **podobenství** ano).
  - často využívá personifikace a metafory

5 Vztahy slov ve slovní zásobě

(doplnění 5. přednášky z jiného úhlu pohledu)

5.1 Hyperonyma a hyponyma

Hyperonyma jsou slova významově nadřazená, **hyponyma** jsou slova významově podřazená a **kohyponyma** jsou slova stejné významové úrovně. Například slovo *nábytek* je **hyperonymem** ve vztahu ke slovům *stůl*, *postel*, *židle*. Tato jsou pak **hyponymy** ve vztahu ke slovu *nábytek*, navzájem k sobě jsou to **kohyponyma**.

5.2 Homonyma a paronyma

Ve slovní zásobě existují případy, kdy se stejná výrazová (psaná i mluvená) forma vztahuje ke dvěma nebo více denotátům. Tato skutečnost může mít v zásadě dvě příčiny:

1. Slovo (pojmenování) bylo přeneseno z jedné skutečnosti na jinou a vzniklo tak slovo **mnohoznačné (polysémní)**, např. *ucho* – sluchový orgán po stranách hlavy – ucho na hrnci – ucho na tašce apod.
2. Formy patří dvěma různým slovům, která nemají navzájem nic společného. Pak jde o **homonyma**, např. *stopka* – část rostliny – dopravní značka.

A. Homonyma jsou slova se stejnou formou grafickou i zvukovou, ale různým významem, shoda v jejich formě je náhodná, významy se u nich nedají odvodit jeden z druhého. Rozlišujeme několik typů homonym:

1. Podle původu:

- **homonyma čistě lexikální**, kdy je shoda náhodná (např. *kolej* – stopa kola – ubytovna, *vlna* – na hladině vody – ovčí srst);
- **homonyma slovotvorná**, tvořená homonymním formantem (např. *vinice* – místo, kde se pěstuje vinná réva – žena, která se provinila);
- **homonyma slovnědruhová** (např. *během* – substantivum – předložka, *večer* – subst. – příslovce, *vedle* – příslovce – předložka, *vedoucí* – adjektivum – substantivum).

2. Podle rozsahu:

- **homonyma úplná**, která se shodují ve všech tvarech (např. *zámek* – budova – zařízení na dveřích, *stopka* – část rostliny – dopravní značka – část sklenice);
- **homonyma částečná**, vyskytující se u maskulin životných a neživotných, která se v některých tvarech liší (*los* – zvíře – tiket, *rys* – zvíře – tah ve tváři – výkres).

Pokud se substantiva shodují jen v některých tvarech, jedná se o tzv.

homofomy, např. *holení* (1.sg. slova *holení* – 7.sg. slova *holeň*). Homofomy se mohou objevovat i mezi slovními druhy, např. *tři* (číslovka – sloveso), *ženou* (sloveso – 7.sg. slova *žena*).

Dále se můžeme setkat s tzv. **nepravými homonymy**, kterými mohou být:

- **homofony**, tj. slova se stejnou formou zvukovou, ale odlišnou grafickou, např. *mýt* – *mít*, *být* – *bít* (ve spisovné výslovnosti), *vézt* – *vést*, *led* – *let*, *vez* – *ves*, *lez* – *les*;
- **homografy**, které mají stejnou formu grafickou a odlišnou zvukovou, např. *vezme* – 1.pl. rozkazovacího způsobu slovesa *vézt* a 3.sg. oznamovacího způsobu slovesa *vzít*;
- **mezislovní homonyma**, např. *za pět* – *zapět*, *má ti* – *máti*, *do hry* – *dohry* apod.

B. Paronyma jsou slova ne zcela shodná, ale lišící se jen některým rysem, např. délkou samohlásky (*dal – dál, řad – řád, vina – vína, soli – solí*), a v nedbalé výslovnosti nebo při ztížených akustických podmínkách mohou být považována za homonyma.

5.3 Synonyma

Se **synonymy** se v jazyce setkáváme tehdy, když pro jednu skutečnost existuje více pojmenování. Průkazným znakem synonym je možnost jejich vzájemné výměny a vždy platí, že synonyma patří k jednomu slovnímu druhu. Za synonyma se ovšem nepovažují např. hláskové varianty slov (*polévka – polívka*) nebo rodové varianty (*brambor – brambora*). Podle typu rozlišujeme:

1. **Úplná synonyma**, která jsou shodná v denotaci (základním slovním významu), konotaci (spoluvýznamu) i distribuci (rozsahu užívání ve všech kontextech). Je jich relativně málo a patří sem např. dvojice:
  - **slov domácích** (*kaluž – louže, děvče – dívka, hezký – pěkný*);
  - **domácích a cizích termínů** (*mluvnice – gramatika, skladba – syntax, nerost – minerál*);
  - **kalků** (doslovných překladů) typu *dvojhláska – diftong, životopis – biografie*;
  - **slov spisovných a nářečních** nebo **slangových**, což jsou tzv. **tautonyma** (*chlapec – ogar – synek, pětka – bomba*);
  - **slov českých a cizích**, tj. synonyma mezijazyková, tzv. **ekvivalenty** (*vlak – train*).
2. **Částečná synonyma**, která můžeme rozdělit na 3 typy:
  - **synonyma stylistická** s různými stylistickými příznaky, např. dvojice slov *měsíc a luna, trápit se a rmoutit se*, skupina slov *moc – hodně – mnoho – převelice* apod.;
  - **synonyma expresivní**, kdy jedním členem dvojice je slovo neutrální a druhé má citový příznak, kladný nebo záporný: *ruka – pacička, ústa – pusinka, pít – bumbat, dům – barák, jíst – cpát se, pít – chlastat*, patří sem i eufemismy, tj. slova zjemňující (*obézní – korpulentní, plnoštíhlá, při těle*), a naopak dysfemismy (*obézní – tlustá, bachratá*);
  - **synonyma dobová**, kdy slova neutrální, současná, jsou synonymní se slovy zastaralými, knižními, např. *protože – neboť, nechat – zůstavit*.
3. **Synonyma strukturní** spočívají v možnosti vzájemné synonymity pojmenování jak jednoslovných, tak víceslovných:

- **jednoslovná synonyma** mohou být např. *bída – nouze, pěkný – hezký*;
- **víceslovná, souslovná synonyma** mohou být povahy slovesné (*milovat – mít rád*) i jmenné (*dálkař – skokan do dálky*), mohou být synonymní i se složeninami, nejčastěji přejatými (*tělesný strážce – bodyguard, přesilová hra – powerplay*);
- **frazeologická synonyma** jsou obvykle tvořena ekvivalenty ustálených spojení, např. *výjimka – bílá vrána, utéci – vzít nohy na ramena, zchudnout – přijít na mizinu*.

5.4 Antonyma

Antonyma jsou slova s opačným, protikladným významem. V antonymním vztahu mohou být vždy pouze dvojice slov, která stojí na opačných pólech významu. Jedno slovo však může mít jak antonymum jedno, tak více antonym, která jsou pak vzájemně synonymní (např. *bohatství – chudoba / bída / nouze*). Většina slov v české slovní zásobě své antonymum nemá, např. *tužka, auto, sklenice* apod. Slova mnohovýznamová mohou mít v různých významech různá antonyma: *pravá ruka – levá ruka; pravé jméno – falešné jméno; pravý důvod – nepravý důvod; pravé zlato – kočičí zlato*.

Antonyma dále klasifikujeme:

1. **lexikální**, která jsou tvořena slovy nepříbuznými, neplatí mezi nimi vztah odvozování, motivace (*den – noc, dlouhý – krátký, pravda – lež*);
2. **slovotvorná antonyma** jsou tvořena slovy příbuznými, odvozenými a složeninami:

A. Antonyma tvořená předponami

- a. Antonyma s předponou **ne-** nejčastěji vyjadřují prostou negaci (*voják – nevoják, kuřák – nekuřák, vědět – nevědět, stát – nestát, volat – nevolat*).
- b. Antonyma s předponou **ni-** se vyskytují u některých zájmen a zájmenných příslovcí (*někdo – nikdo, něco – nic, něčí – ničí, někde – nikde, někdy – nikdy, nějak – nijak*).
- c. Antonyma s předponou **bez-** vyjadřují nedostatek nějaké vlastnosti (*cenný – bezcenný, charakterní – bezcharakterní*). V těchto případech někdy pozitivní člen neexistuje a bývá nahrazen opisem (*mající hlas – bezhlasý, mající moc – bezmocný*), nebo tyto výrazy mají svá lexikální antonyma (*bezradný – jistý / sebejistý / šikovný*).
- d. Antonyma s předponou **proti-** nejsou tak častá, patří sem např. dvojice *jed – protijed, strana – protistrana, hráč – protihráč*.

- e. Antonyma s cizími předponami – např. **a-/an-:** *typický – atypický, morální – amorální, organický – anorganický*; **i-/in-:** *rationální – iracionální, tranzitivní – intranzitivní*; **anti-:** *feministický – antifeministický*; **kontra-:** *špionáž – kontrašpionáž*.
- f. Předpony se vzájemným antonymickým významem obvykle vyjadřují opačný směr (*východ – západ, zahrabat – vyhrabat, svázat – rozvázat, nadzemní – podzemní* apod.).

B. Antonymní složeniny

U složenin je antonymita vždy odvozená, protikladné jsou první části složenin, např. *pravotočivý – levotočivý, velkoobchod – maloobchod, slaboproud – silnoproud*.

C. Souslovná antonyma

V případě antonym souslovných jsou protikladná buď celá sousloví navzájem (*bílé víno – červené víno, bílá káva – černá káva*), nebo slovo a sousloví (*mít rád – nenávidět*). Antonymy mohou být i frazeologismy (*zůstat – vzít do zaječích, bdít – tlouct špačky*).

(poněkud odlišně u Čejky: **komplementarita, kontrast, konverze** aj.);
nutno porovnat!

6. Frazeologie

6.1 Frazémy (idiomy, v dřívějších výkladech frazeologismy) jsou **ustálená víceslovná pojmenování s přeneseným významem**. Pořadí slov je nezaměnitelné, význam frazeologismu nelze vyvodit z dílčích významů jeho složek. Slova v těchto pojmenováních ztrácejí svůj původní význam a získávají význam vázaný právě na ucelené na frazémy.

Podle rozsahu frazeologizace rozlišujeme (např. v pojetí J. Mlacka aj.):

- a. **Frazémy s jedním frazeologickým členem**, kam patří např. *železné zdraví* (frazeologické je adjektivum, zde znamená *pevné, nikoli vyrobené ze železa*), *černý pasažér, koňská dávka, děravá paměť, krátký rozum, slepý náboj, vlčí mák*. Některé frazeologismy tohoto typu jsou odbornými termíny, např. *slepé střevo*, jiná vlastními jmény (*Tichý oceán, Mrtvé moře*).
- b. **Spojení frazeologizovaná jako celek** jsou např. *modrá krev* (tj. šlechtický původ), *bílá vrána* (výjimka), *vzít nohy na ramena* (utéci), *tvrdý oříšek, jablko sváru* (problém), *na jedno brdo* (stejný), *pod psa* (špatný), *každý pes jiná ves* (různý), *pustit k vodě* (opustit), *držet nad vodou* (podporovat), *z deště pod okap, z bláta do louže* (stejně), *na každém kroku* (všude), *až na kost, do morku kostí* (úplně, skrz).

- K frazémům se často řadí **přirovnání**, např. *bílý jako stěna, chudý jako kostelní myš, tichý jako pěna, lže, jako když tiskne, spí jako dudek, mluví jako kniha, mlčí jako hrob.*
- pojmenování na základě porovnání, podobnosti dvou subjektů
- slouží k oživení projevu

Podle citových příznaků mohou být frazémy **neutrální** (*krok za krokem*), **eufemistické** (*rozloučit se se životem*) nebo **dysfemistické** (*mlít pantem*). Z hlediska hodnocení stylistického mohou být frazémy opět **neutrální** (*krokodýlí slzy*), **hovorové** (*dát do zubů*) i **knížní** (*mít hlavu v oblacích, stavět vzdušné zámky*).

Frazémy mohou být také navzájem **synonymní**, např. *utéci – vzít do zajecích – vzít nohy na ramena – vzít roha – zahrnout kramle – být v prachu – být ten tam.*

6.2 K názorovému vývoji frazeologických škol:

Do oblasti **frazeologie v širším smyslu** historicky patřily (ve starších výkladech) i následující slovesné vazby a větné frazémy:

A. Základní spojení: rčení, úsloví apod. Jejich klíčovým sloveso bylo sloveso, podle potřeby se pak toto sloveso v závislosti na kontextu tvarově měnilo. Např.: *vzít vítr z plachet (vzal, vezme, ...), mluvit do větru, dělat z komára velblouda.*

To už dnes ale není příliš obvyklé (porovnejte u různých autorů!); někde podobné chápání frazémů najdeme ve starších výkladech literární teorie.

B. Další skupina spojení se někdy označuje jako **parémie** („malé příběhy“), např.:

- a. **Pořekadla** se v původních výkladech od rčení lišila tím, že se zdůrazňovala jejich stálá, neměnná podoba. Protože však často plní funkci situačních průpovědek (někdy jsou veršovaná nebo alespoň rytmičtější), nejedná se o náhradu základního společného významu, ale právě o onen „malý příběh“.
- b. **Příslloví** jsou krátké průpovědi s mravním, etickým ponaučením (jde o **gnómické** výpovědi). Mají smysl sama o sobě, k užití nepotřebují kontext, např. *Kdo se bojí, nesmí do lesa. – Komu se nelení, tomu se zelení. – Bez práce nejsou koláče. – Lež má krátké nohy, daleko neujde.*
- c. **Pranostiky** podávají zkušenosti o přírodních jevech, nejčastěji o počasí, např. *Svatý Martin přijede na bílém koni. – Na Nový rok o slepičí krok.*

C. Novější pojetí (např. Čermák – SČFI, ale i jiná) někdy odlišují spojení *propoziční* a *polypropoziční*, *ustálená* a *neustálená*, *slovesná* a *jmenná*, *přirovnání* i *kolokační spojení*... apod. Můžeme však sledovat víceslovná pojmenování jak v rámci frazeologie, tak v rámci paremiologie:

I. V rámci frazeologie:

1. **Termíny** (v rámci *terminologie* a *terminografie*)
2. **Kolokace** (v návaznosti na Firthův výklad; dále F. Čermák)
3. **Frazémy a idiomy** (dříve „rčení“, „úsluví“ apod.); přiřazují se též *přirovnání*

II. V rámci paremiologie:

- **parémie: pořekadla** (též různé názvy), *pranostiky*, *přísluví* (popř. ucelené výpovědi podobného typu)

Literatura

<http://www.osu.cz/fpd/kcd/dokumenty/cestinapositi/lexikologie.htm>
Čejka, M.: *Česká lexikologie a lexikografie* (srov. stažená skripta)